

VALENTÍN, SEMPRE AO SEU AIRE: “A VELAS VIR, E A PILLALAS TODAS”

Luís Cochón
Centro Ramón Piñeiro
para a Investigación en Humanidades

[*Cando me pediron título para este relatorio non o tiña claro, dixen por dicir, apurado: “Valentín, sempre ó seu aire”, por libre, porque Lérez, entre nós, imprime carácter, que tampouco compromete moito. Hoxe engadiría: “A velas vir, e a pillalas todas” que se compadece mellor co mester de patrón de pesca que sempre foi, ou quixo ser, Valentín, mareiro*].

Resumo: “... para conformar unha biografía, a de Valentín, que parece ter sido inventada para o seu propio eu: os moitos eus que foi, a un tempo, Paz-Andrade, en moita parte, escrita pola súa man, sen que ninguén lle levase a contraria. Ítem máis: sabemos do autor, o que o propio autor quixo que souberamos de seu. Foise abastecendo dos diarios correspondentes, documentos –por mínimos que foran, algúns menos que outros– fotografías, crónicas, novas, conferencias, discursos, cursos, afáns. Intuíu o lugar e as ocasións onde tiña que estar. E sóboo. Consolidou unha biografía, que aínda non era a súa, a forza de *aprioris*, e remachada a base de *posterioris*, co expurgo –a ollos vistos– de canto non era conveniente para a súa imaxe e figura, dentro do *cursus honorum* que artellou o seguimento dun prócer.

Doutro modo: a biografía de Valentín non é consecuencia dos feitos da súa vida (que tamén), senón alicerce dunha peripecia vital á que parece ser chamado polos propios feitos. Alguén pode encontrarse vivindo. Valentín sabíase importante, moito antes de ser importante, e todo iso, hai que saber facelo, encontrándose ou non. Será verdade que carácter é destino, como quería Malraux?”.

Abstract: “... with a view to composing a biography, Valentín’s biography, which appears to have been invented for his own ego –the many ‘selves’ that Paz-Andrade embodied at the same time, written mostly in his own hand with nobody to contradict him. What is more, what we know about the author is only what he wanted us to know. He got hold of the pertinent

newspapers, documents (however sparse), a few books, photographs, chronicles, news, conferences, discourses, courses and ambitions. He sensed how to be in the right place at the right time. And he was right. He consolidated a biography, which was not yet his, based on *a priori* assumptions and rounded out with *a posteriori* facts, while –apparently– purging anything that turned out not to fit the image he wanted to convey, as part of the *cursus honorum* that he was shaping so as to be followed as a leader.

In other words, Valentín's biography is not the outcome of a series of facts about his life (although this is also true), but rather the basis of a life's journey to which he seems to have been driven by those facts. You can find yourself by living. Valentín knew he was important, long before he became important, and this requires some considerable skill, whether you eventually find yourself or not. Could it indeed be true that a man's character is his fate, as Malraux wrote?"

Palabras chave: Valentín Paz-Andrade, biografía conformada, autobiografía, memoria de si propio, moitos eus dentro da mesma *ipseidade*, *cursus honorum*, articulación dun prócer, a *vididura*, encontrarse o autor consigo mesmo.

Key words: Valentín Paz-Andrade, composed biography, autobiography, memory of oneself, multiple selves within oneself, *cursus honorum*, shaping a leader, living, finding oneself.

I

Dixome Paz-Andrade poucos meses antes de írseos, e sempre que nos viamos:

—“E ti, Luís, de que Cochóns vés sendo?” —“Dos Cochóns da Ruibal, en Salcedo”. —“Desa casa veu miña nai, Xoana Cochón, non de Lérez, onde son eu –dixo–, nin de Campañó. De modo que vimos ser parentes”. —“Pois que ben”, –aceptei–. Ó falarme Valentín da súa nai, estábase a referir á súa avoa, nai do seu pai, Francisco Paz Cochón, igual que tantos de nós temos unido, avoa e nai, nunha única persoa, no cariño e saga familiar.

Lérez, en Pontevedra, queda extramuros, tralo paso do río epónimo, no Burgo da Ponte, como quen di no Trastevere. Aquí, no Santiaguíño do Burgo, no camiño sur de Santiago.

[Na Santiña do Burgo viviu anos Manuel Cuña Novás, poeta da máis alta devoción, o que mellor poesía ten dado a Pontevedra, na praciña con cruceiro, de aí a santiña, nunha parte da casa fidalga que habitara don Xoán Manuel Pintos. Pouco máis aló, na vía a Compostela que fixera construír no XVIII o arcebispo

Malvar, naceu Valentín Paz-Andrade, “na casa do Cristo”, e viviu alí, ó lado, co seu tío Juan Bautista Andrade Toxedo, que soubo insuflar no sobriño o pulo poético que o acompañou. Con andar pouco máis, atopábase na casa de Antonio Odriozola, o gran bibliógrafo vitoriano e pontevedrés. Todo un itinerario poético e cultural que podería saír de Santa María dos Mareantes, pasar pola casa de don Xosé Filgueira, na mesma rúa do arcebispo Malvar, fronte á galera de Chariño, que Afonso X fixo apodrecer no esteiro, camiñar a ponte vella, a que lle dá nome á vila, e chegar ó mosteiro de Léz, onde foron amigos os Padres Mestres Feixoo e Sarmiento, da Orde dos bieitos].

Nunca tiña eu coincidido con Valentín en Pontevedra, a onde non viña moito, se cadra no Museo. Algo me ten dito Isidoro Millán, fillo, do pouco tempo que estivo de pasante no bufete do seu pai. Algunha vez, si, en Compostela, cando viña ver ó seu fillo Afonso, alumno el de Dereito, no mesmo pazo da praza da Universidade, onde recibiamos clase, e era fácil atoparnos, dentro ou fóra, naquel Santiago que estaba a existir “no ventre do silencio” no que todos nos coñeciamos. Asistín en Vigo, anos despois, na Transición, que se chamou, a un discurso político, na campaña na que saíu elixido para o Senado, el, que non outros, nin sequera Díaz Pardo. Repúblicos ambos, galeguistas máis do exterior –os irmáns– que do interior; máis de Seoane, por dicir alguén, que da “fratría” piñeirista e galaxiana da que non participaron, ou cáseque. Tampouco Dosinda Areses, politicamente máis comprometida, nacida tamén, ela, nesta *rive droite*: moinanta por si. Haberá que preguntarlle ó Ferrín.

Volvemos vernos en Sargadelos, na planta circular de Cervo, Isaac e o seu fillo, Camilo, de anfitrións, co gallo daquela exposición memorable, tan composta e coidada, sobre o legado de Castelao, con bastantes pezas que achegou o propio Valentín, convertido *de facto* en albacea testamentario e cabezaleiro. (Non estaba o grande óleo de Corredoira que Valentín descolgou de Rianxo). Todo aquilo explicado coas guías racionalistas, mamparas incluídas, tan do gusto de Isaac.

Valentín e Isaac tratábanse con amizade e respecto, cáseque doutros tempos, da vella lexitimidade republicana, nunca arrenegada por ningún dos dous. Pero con matices: primeiro, a idade, vinte e dous anos, maior Valentín, e curtido polas Irmandades, o galeguismo incipiente, o Directorio, Castelao, “O Galicia”, Portela Valladares e demais inclemencias.

E non se lle deu por abandonar o Partido Galeguista, fundado aquí, en Pontevedra, no hotel Madrid, case fronte á antiga estación, o 7 de decembro de 1931, e irse coa dereita, no 36, para non saír deputado? Cousas, polas que Castelao “rompeu a chorar”¹ publicamente na Quinta Asambleia Nazionalista de Santiago.

1 *Valentín Paz-Andrade, a memoria do século XX*, páx. 120, de Tucho Calvo. Cítase pola 2ª edición, algo corrixida e aumentada, de Biblos Clube de Lectores, S.L., 2011. A primeira edición era de 1998.

Ó que ía: Paz-Andrade acabara de chegar desde Vigo, viaxe de varias horas, e volta, para un home xa diminuído, pero cos folgos de sempre. Quería estar alí, naquela solemnidade que podería ser última, para el.

Aquí e acolá, andou Isaac, a poñer cada cousa no seu andel ou vitrina, mesmo a corrixir o ano do nacemento de Valentín, que aparecía como 1900. Da partida de nacemento nunca se soubera de certo. (Os poetas, e outros que non o son, adoitan quitarse anos, mira ti). Pero na ocasión, confesou Paz-Andrade ter nacido no 1899, algo máis novo que Blanco Amor (o ano deste tamén estaba trabucado por retórica poética e por *coquetterie* del). Isaac corrixiu: 1899, con toda seguridade. Pois nin con esas! A verdade era 1898, que a é, un ano máis a maiores, acaso para proxectalo nun futuro que el non ía vivir.

A presenza miña en Sargadelos debíase a unha reportaxe que pactei con Alexandre Cribeiro, outro grandísimo poeta pontevedrés, que se emitiu no espazo cultural, que na altura tiñamos na RTVE-Galicia. Colocadas as cámaras e os focos, aquilo converteuse nun *set* ou escenario centrado na figura –agora si– de Valentín. Pregunteille para abrir boca, fóra de plano, sobre Castelao e a relación entre eles, e botouse a falar, indo para máis, creando ó seu redor ese silencio que acontece antes –ou durante– de se producir o milagre da palabra, diante das vinte ou trinta persoas invitadas que se foron acugulando no cerco máis próximo para non perder nin verba. Absorto o auditorio coas modulacións do orador, orador enfático que se crece con tódolos recursos da ágora forense ou política, e que espalla a retórica, sumida pola dicción orquestral dun director eximio por demais; alguén posuído polo don da palabra, e a súa tonalidade acaída, artística, memorante, reivindicativa, emocionada.

Soamente un grande orador, cívico ou non, é quen de conmover, fuxindo el, da propia emoción, que alí deixou, fita entre nós. Chantada, sentida, ó relembro doutras lexitimidades, doutros tempos, que eran as de Valentín e Isaac, e foron naquela tarde coa ausencia/presenza de Castelao, compromiso a ultranza (ata a morte) de todos, coa nación, con Galicia. *Galicia como tarefa* ou *Sempre en Galiza*. A mesma arela, o mesmo devezos. [Cando na campaña do estatuto 1936, coa frenética actividade de Castelao, só puido trazar algúns bosquejos á présa co degaro de encomendarllos ó mociño xacobino: “—Isaíño, faimos ti”]. (É de notar a polionomasia, a que Castelao tan dado era, para *clavar* o nome outro, coa felicidade difícil, de transformar ó Isaac bíblico, polo noso, cáseque patrimonial, de *Isaíño* Díaz Pardo). *Isaíño*.

II

O que hai que probar, tal como fixo Sartre ó tratar de Flaubert, *L'Idiot de la famille*, historia inacabada, probar, digo, que toda persoa, calquera, home ou muller, pode ser perfectamente *coñecible*, sempre que se utilice o método apropiado, e se posúan os documentos necesarios: a consideración e os considerandos para erixir a súa propia estatura.

A convicción profunda de Sartre era que, nun intre histórico, fora cal fora o contexto social e político, *comprender as persoas seguiría a ser o esencial*. Isto é o que o pensador francés chamou *o vivido*, quer dicir: a vida en comprensión consigo propia, sen que tal comprender, denote un *coñecemento cabal*, que traería tras si unha consciencia ética, ou un comportamento diáfano, só aceptable no comportamento moral de Valentín con Galicia, trama e urdime do seu *deber ser* coa súa terra.

No caso, nin Paz-Andrade é Flaubert, nin –moito menos– quen isto escribe é Sartre. Se Sartre dispuxo do *método apropiado* e da documentación *ad hoc*, pola miña parte non dispoño nin dun nin doutra, nin de cabeza bastante, para conformar unha biografía, a de Valentín, que parece ter sido inventada para o seu propio eu: os moitos eus que foi, a un tempo, Paz-Andrade, en moita parte, escrita pola súa man, sen que ninguén lle levase a contraria. Ítem máis: sabemos do autor, o que o propio autor quixo que souberamos de seu. Foise abastecendo dos diarios correspondentes, documentos –por mínimos que foran, algúns menos que outros– fotografías, crónicas, novas, conferencias, discursos, cursos, afáns. Intuíu o lugar e as ocasións onde tiña que estar. E sóuboo. Consolidou unha biografía, que aínda non era a súa, a forza de *aprioris*, e remachada a base de *posterioris*, co expurgo –a ollos vistos– de canto non era conveniente para a súa imaxe e figura, dentro do *cursus honorum* que artellou o seguimento dun prócer.

Doutro modo: a biografía de Valentín non é consecuencia dos feitos da súa vida (que tamén), senón alicerce dunha peripecia vital á que parece ser chamado polos propios feitos. Alguén pode encontrarse vivindo. Valentín sabíase importante, moito antes de ser importante, e todo iso, hai que saber facelo, encontrándose ou non. Será verdade que carácter é destino, como quería Malraux?

Home mesurado, prudente –tivo o talento de calar a tempo (*talent de bien taire*)– pero tamén afouto e destemido, co crédito e caución necesarios, para gobernar nos seus asuntos.

Afeito a ter razón, podería ser cousa ardua discutir con el de ocios e negocios nunca descoidados. Vezado a preparar testemuñas (nada se perde con que sexan falsas, ou non), fixo o posible para que o xuízo fora propicio ós intereses do cliente e do seu defensor. Aqueles avogados que tiñamos en Pontevedra! Persoa que levedou fortuna, tendo man dos cartos. Tivo sorte e buscouna nas súas empresas.

Listo e intelixente, máis que buscar, por veces, víñanlle as cousas á man, e atopou: “En Vigo seica venden unha boa biblioteca galega, que a mercou Valentín en bastantes miles de pesos” (carta de Piñeiro a Penzol desde Lugo, 1-II-1950). Adquisición que tivo que ser moi rendible, a ollos do mercador, posto a relear.

Estabamos en que, non biografía, senón autobiografía incompleta, “que o propio Valentín nos legou do seu puño e letra” (Tucho Calvo). O problema das memorias é que sempre escorren a realidade, querendo ou sen querer, porque nunca son obxectivas.

[Na “Memoria” de Valentín, pasa el, sen deixar pegada ningunha desde o 1944 (cando Piñeiro lle entrega no Hostal Gran Vía, en Madrid, a carta autógrafa de Castelao, semellante á que redactou para don Ramón Otero) até o 1974 no que entra a formar parte da Junta Democrática como representante galego. Lagoa similar padece Piñeiro ó querer borrar estes 30 anos –de galeguismo, dentro ou fóra, culturalista ou político–. Véxase “Presencia de Valentín Paz Andrade no galeguismo”², conferencia ditada e publicada na homenaxe a Valentín do ano 1991. Nestas tres décadas, aquí ou alí, non parece ter sucedido, falsamente, nada.

A carta de Castelao, xa publicada hai anos, informaba da existencia dun importante ambiente político galeguista en Buenos Aires, do que a el o convertiran en líder máximo, pero que esa forza carecería de proveito se na mesma Galicia non existía un galeguismo político organizado, polo que encarecía que se levase a cabo esa organización. (Tal encarecemento non foi oído entre nós). O primeiro presidente da pre-Autonomía galega, non foi Bibiano Fernández Osorio-Tafall, como quería o propio Adolfo Suárez³, senón Antonio Rosón Pérez].

III

A estampación do Álbum *Nós* –cara, pero non de luxo– dirixiuna Sánchez Cantón na mesma imprenta, Hauser y Menet, nos primeiros meses do ano 1931 –20 de marzo, no equinoccio de primavera, véspera de san Bieito de Léz–, tal como fixera no ano anterior cos *Debuxos e Grabados* de Goya co gallo do centenario do xenial aragonés de Fuendetodos.

2 *Homenaxe a Valentín Paz Andrade*. Deputación Provincial de Pontevedra, 1991. Contén “Presentación” de Ernesto Vieitez, Presidente da Academia Galega de Ciencias; “V.P.A. en el mundo internacional”, de B.F. Osorio Tafall; “V.P.A. na Cultura Galega”, de Xosé Filgueira Valverde; “Ideas actuales sobre el valor nutritivo del pescado”, de Gregorio Varela; “V.P.A. lembrado dende a emigración”, de Isaac Díaz Pardo; “El desarrollo de nuestras pesquerías: de la salazón a los congelados”, de F. López Capont; “Presencia de V.P.A. no galeguismo”, de Ramón Piñeiro.

3 *Confer.* Isaac Díaz Pardo, “Nota limiar” ao libro de Santiago Álvarez (1992): *Osorio-Tafall. A súa personalidade, a súa aportación á Historia*. Sada: Edicións do Castro, 7-14. Agora en *Isaac Díaz Pardo. Obra dispersa*, edición e prólogo de Xosé Ramón Fandiño. Cadernos Ramón Piñeiro XXIV. Xunta de Galicia, 2012.

“Á costa de media ducia de amigos, de Pontevedra”, que aparece no colofón redactado e escrito pola letra de Castelao. Esa media ducia tapaba os nomes de Sánchez Cantón, Claudio Losada, Iglesias Vilarelle, Paz-Andrade, Tabucho [por Octavio] Pintos e Filgueira Valverde. [Por certo, o remate non é o que Castelao quería (“Dirixida a edición por Francisco Javier Sánchez Cantón”). Por iso, e por tanto, o colofón que aparece no cuarto Adral de Filgueira non se corresponde coa versión última por negarse Cantón a que o seu nome figurase]. A tiraxe foi de douscentos cincuenta exemplares, que por último foron trescentos. Tres deles especiais: un para Castelao, que o fixo encadernar por Viñas, con mosaico de coiro e cunha autodedicatoria; outro para a familia de Rianxo e o terceiro para Francisco Javier Sánchez Cantón, cun *ex libris*, en forma de dístico, en maiúsculas de autor, na peaña que do Apóstolo do Pórtico debuxou Castelao. É o que está no Museo, se algo queda do que foi noutrora Museo de Pontevedra.

As 50 pranchas do orixinal do *Álbum* foron coidadosamente recollidas, empaquetadas en forma en varias entregas, e enviadas a Castelao. Once delas quíxollas obsequiar o autor a Cantón pero este refugou o galano e só consentiu en que quedaran depositadas no Museo. Ó ser tan só depósito, permitiu a incautación posterior, por delito de lesa patria.

Filgueira na altura de 1931, secretario do Museo, falou algunha vez, moitos anos máis tarde, a José Antonio Durán, de catro “pagáns”, e só catro. Desbotaba entre risas, pola súa sona, ben gañada, de “mal pagador” a Valentín Paz-Andrade. Así pois, a media ducia de amigos, encobre unha falacia ou unha débeda que case todos (ou todos) esqueceron, agás o subdirector do Prado, na época, que parece que foi quen se fixo cargo do custo da edición.

E que sería do exemplar de autor, e como sería aquela “autodedicatoria”, e cal a paraxe do volume dedicado ás mulleres da súa casa rianxeira?

IV

Pasei un domingo por Cambados, de volta de Vigo –conta Ramón Piñeiro–, pra ver como andaban os ánimos do poeta [Ramón Cabanillas] dispois de ter a censura refugado a autorización para editar a súa “Obra Completa”. Unha intervención do Valentín, tan inoportuna como insensata, motivou iste contratempo. Cando o Centro Galego tiña todo preparado e disposto pra facer a edición en B. Aires –que debería salir no outono pasado– unha interferencia persoal do Valentín desviou completamente o curso dos preparativos, pois convenceunos de que poderían “aforrar cartos” editándoa en España. En realidade tratábase de facilitar unha maniobra ben pouco limpa: que Blanco Amor

viñese por conta do Centro Galego a dirixir a edición a Burgos. O resultado foi que retrasou polo menos en ano e medio a saída da edición, que ó cabo terán que facer en B. Aires como primitivamente estaba planeado. [Carta mecanoscrita de Ramón Piñeiro a Isidoro Millán. Gijón, 17-VIII-58].

É maledicente sinalar co dedo a Paz-Andrade, cando as cousas non foron así como as conta Piñeiro. A publicación da “Obra” de Cabanillas demorouse cando menos dez anos, segundo os posibles do Centro Galego, sen culpa ningunha de Valentín que, polo demais, nada tiña de ignaro para saber que a “Completa” de don Ramón era imposible de editar legalmente en España. O asunto foi consecuencia doutros desencontros, dos que ningún deles falou, aínda que se saiban, (asesorado Piñeiro para as cousas de América e de Buenos Aires, sobre todo, por Del Riego, que fixo e desfixo en cousas do Centro Galego canto quixo, ben e mal). [Algunha vez haberá que contar o *affaire* da *Historia de Galiza*, dirixida (ou non?) por Otero Pedrayo a quen non se lle mandou o estudo de Iglesia Alvariño sobre o idioma galego, pero si unha especie de acta apócrifa, urdida en Vigo, e mandada a B. Aires para que desde alí lle fora remesada a don Ramón, que aceptou o que lle dicían outros (A acta apócrifa –*menudo cambalache*– foi tamén aceptada por algún investigador, con certa renuencia, que delatan as comiñas en “informe” redactado por persoas un tanto “expertas”), sen reclamar el, don Ramón Otero, o orixinal de Aquilino. Preguntado Del Riego, na última comparecencia pública, na biblioteca que dirixiu, dixo que “o traballo de Aquilino non se mandou a Bos Aires, o consideraron antigalego porque falaba da parte negativa e non estaban de acordo co punto de vista del. Tamén díxome que non hai copia aquí. Saúdos cordiais” (quen fala é o meu correspondente)⁴.

A imputación de Piñeiro é grave: supón colgarlle a Valentín o feito de que Cabanillas non vise publicada en vida a súa *Obra Completa*, que chegou a Vigo (ou a Cambados) días despois do seu pasamento, contratempo *iste* (di Piñeiro) froito dunha “intervención do Valentín, tan inoportuna como insensata”, amais de que “unha interferencia persoal do Valentín desviou completamente o curso

4 No primeiro número de *Grial* do 1963, escribe Salvador Lorenzana o artigo “Iglesia Alvariño: poeta e humanista”. “Fixo –di no artigo S. L.– unha estesa monografía prá “Historia de Galiza” dirixida por Otero Pedrayo, que vén ser como unha especie de panorama histórico do noso idioma”. A monografía de Aquilino, falecido xa el, foi aproveitada por S. Lorenzana, sabendo que o primeiro tomo (e mais o segundo) da “Historia”, onde debería estar o traballo de Aquilino (primeiro no tomo I e despois no tomo II), xa fora publicada no ano 1962, en Buenos Aires, sen o capítulo sobre o Idioma Galego. Se a monografía de Aquilino non lle chegou a don Ramón, nin a Bos Aires, nin está na Penzol, depositaria do legado de Otero e do de Piñeiro, e en boa parte do Del Riego, que o transcribe a medias despois, que foi da tal monografía? Haberá que esperar por se aparece entre os papeis de Aquilino, acaso tan desleixados como o seu *Diccionario* que segue inédito?

dos preparativos”. Adobado todo isto “cunha manobra ben pouco limpa” que quere –segundo Piñeiro– salferir tamén a Blanco Amor. (En Galicia e en Cambados visitando ó poeta, xa encamado, acompañado por Valentín e polo presidente do Centro Galego, don José Villamarín Prieto, estivo Blanco Amor convidado pola institución platense, no verán do 59).

Cabanillas ventara anos atrás non ter nunca nas súas mans a *Obra completa*.

V

Veño de editar o epistolario (1955-61) entre Cunqueiro e o notario vigués Alberte Casal.

Deixádeme un excursio cunha areíña de sal, a prol de Valentín Paz-Andrade. Valentín, amigo dos dous, aparece neste epistolario, da man de Alberte: “Valentín ha corregido las pruebas de su excelente y documentado libro *Galicia como tarea*, que publicará en Buenos Aires”.

E en segunda ocasión:

Habrás visto en la Revista de Economía que, nuestro impar Breogán, suscribe con sus iniciales de Sociedad Limitada [Salvador Lorenzana] una crítica del libro de Valentín. Me dijo Paco que había recibido una severa carta del Notario Juan Luis Ramos [Pérez-Colemán] fustigando su conducta. Tacha de injusta, mezquina y malévola esa crítica y le dice a Paco que si una enemistad manifiesta le iba a dictar ese tono, debiera haber encomendado la recensión a otro colaborador. En Valentín, que se marcha estos días a pasar unas semanas en el Brasil, aunque no desea ser transparente, se trasluce (en él) que está dolido. (Carta 25-XI-1959).

A esta recensión, contesta, á súa maneira, Valentín, tirando a pedra sen mostrar a man, en carta, que temos, a Blanco Amor do 22 de novembro do 1959: *litterae non erubescunt* (unha carta non se ruboriza):

Perdóname que vuelva a hablarte de “Galicia como Tarea”. No quisiera hacerlo, porque el alboroto del gallinero comienza a tomar giro desagradable. El caso es que no ha llegado aun ejemplar alguno a las librerías, y ya se han publicado dos artículos en “La Noche”, dos en “Faro”, dos en “La Voz de Galicia”, uno en “La Región” –de Risco– y últimamente uno de S.L. en la “R. de E. de G.” En este último había que enseñar la oreja, y se enseñó del todo. No había pensado más en el desahogo –contaba con el silencio–, ni siguiera en identificar al autor,

a pesar de la claridad arrojada por las iniciales de su seudónimo habitual, cuando se ha producido algo de una valentía moral única, que confidencialmente traslado a tu conocimiento. Lo dice todo la copia anexa, verdadera catilinaria de insuperable altitud y maravillosa felicidad literaria. No quiero que se divulgue por mi conducto, pero creo que no puedo mantenerte oculta esta incidencia, a tí, que estás en el secreto de todo. No me importa que enteres a Silva, Díaz Pardo, Pepe Núñez o algún íntimo, sin revelar en todo caso la vía receptiva. El impacto que ha producido debió ser gordo, pues anoche andaban por aquí en conciliábulos velados los rabadanes compostelanos.

(Quérese referir Valentín a aquela “fratria”, denominación aducida, da que, neste caso, Del Riego é a voz do seu amo, nomeadamente Ramón Piñeiro. O outro compostelán é Xaime Isla).

Non está claro a qué maioral servían os pegureiros ou rabadáns. Ou si? A propósito da “copia anexa”, foi o propio Valentín –que menos– o primeiro en propalala entre os seus amigos.

O desafogo de Del Riego non puido ser corcosido nin ganduxado, tampouco, na nova lectura recente deste mesmo ano, de *Galicia como tarefa*, “un libro singular e pioneiro”, feita por Ramón Villares, home de habitual ponderado que actúa, tenuemente, ó meu ver, a instancia de parte, quérese dicir, da parte contraria a Valentín. Valentín, que quedou fóra de Galaxia cando Galaxia non foi quen de inventar a súa propia esquerda, que nunca tivo, aínda unha esquerda tan morna como a de Paz-Andrade.

VI

De cómo Manolo Lueiro apareceu polas nove da mañá na miña casa santiaguesa, apurándome para írmonos ó enterro de Lorenzo Varela en Monterroso (do Camiño). “—Chamoume Isaac”. Viña cun mariñeiro do Grove, amigo dos dous. “—Veña, deixade o coche aparcado –dixen–. Vamos no meu”. A cerimonia estaba para as doce daquel martes 27 de xaneiro de 1981, frío, fríísimo e cuberto. Lodoso e Fufín son parroquias distintas, de modo que me perdín. Eran as doce, polo que o enterro (a disposición do féretro no nicho de Perpetua, a nai do poeta), tivo que ser antes (se cadra na tarde anterior, ou pola mañá cedo, para que o furgón que trouxo os restos desde a Almudena, regresara). A xente xa estaba na igrexa, máis fría aínda, e pequena, pero bastante para as poucas mulleriñas da aldea, e a ducia mal contada, dos que nos achegamos de fóra.

O que nós vimos foi unha cerimonia civil, pero dentro da igrexa, de Sanmartiño de Fufín. Se crego houbo, ía de paisano a carón de Isaac e entre nosoutros.

Os oficiantes, leigos, foron Dieste e Valentín. Paréceme que empezou Rafael cunha salmodia monocorde, didáctica –“un santiño”–, axiomática que non precisa, por tanto, maior explicación. Póñoome no lugar, que Gil-Albert recorda, daquela arenga para 40.000 republicanos, ano 1939, perdida a guerra, no campo de concentración de Saint Ciprien, no medio dun estalido de violencia. Apareceu Rafael Dieste.

Su entonación no estaba hecha para las grandes asambleas, ni el metal de su voz, que no podía evitar el que se configurara en mi imaginación, allí, a dos pasos, velado por la tiniebla, su fino rostro levemente ascético. El despropósito mismo que animaba su intervención actuó de incentivo, y, la verdad es que, por algunos momentos, la gritería calló y el silencio se hizo. Rafael dijo algo que, en sustancia, y en estilo, podía parangonarse así: Nada más justo que vuestra protesta, camaradas, pero nada más injusto que vuestra ira. ¿Dónde está aquí el enemigo y a quién agredir? Es inexistente. Todos somos uno; no una mesnada que se pelea por el reparto de un botín sino la expresión de un pueblo afligido que, pese a las circunstancias malaventuradas, no ha perdido la fe ni el decoro. Somos los españoles. Lo que lleva en sí una exigencia de comportamiento que es, hoy por hoy, lo único que poseemos, nuestro único bien. Y no podemos entregarnos a unas disputas triviales que nos deshonran. [...] Venga, dejadme salir.

Fechou o acto Valentín.

Un nada bastáballe para vir a si. Ó principio deste relatorio falouse das artes tribunicias de Paz-Andrade. O que dixo, ou puido dicir, no segundo enterro de Lorenzo Varela está na “Elexía lourencina” xa escrita entón:

*a terra do teu sangue fai vontade
de ser colo matricio
para acochar baixo mámoa de séculos
teus ósos peregrinos*

Cuando inhumamos en Monterroso los restos de Lorenzo Varela –di Isaac–, consulté con Rafael Dieste el carácter de aquella inhumación –porque Lorenzo Varela aparentaba ser agnóstico. “Sí –dijo Rafael– pero se va a enterrar en el pueblo donde poca más esperanza hay para morir, y aún para vivir, que la que les viene de Dios, y esto Lorenzo lo comprendería muy bien y nos mostraría su conformidad a que lo enterrásemos dentro de las creencias que sostiene su pueblo, al que desearía ayudar, y no perjudicarlos con el orgullo de su pensamiento”.

Como éste era también mi pensamiento –sigue a decir Isaac– Lorenzo Varela se enterró con un muy sentido y emotivo acto de la iglesia católica⁵.

O que di Isaac é moito dicir daquel escritor e poeta, militante comunista, convicto e confeso, “porque Lorenzo Varela aparentaba ser agnóstico”. Parece esquecer agora a primeira inhumación na Almudena de Madrid, tres anos pasados, entón, e ante as mesmas testemuñas: Valentín, Dieste e Isaac que se desprazaron á capital desde Galicia. Daquela presidía a comitiva fúnebre a dona de Lorenzo, Marika Gerstein, xudía e tamén comunista que se apoiaba no brazo do seu fillo Fernando Scornik. Este fillastro que acompañou os restos desde Madrid para seren novamente inhumados en Fufín de Monterroso, tivo palabras moi tesas con Isaac –Lueiro, alguén máis e eu mesmo, presentes– verbo desta segunda sepultura polo rito cristián.

VII

Con data 20-V-1952, desde Madrid escribe Cabanillas a Fermín Penzol: “Estivo aquí Paz Andrade con quen irei pasar uns días en Vigo, dimpois do vinte do mes que ven, porque do dez ó vinte estará en Roma”. Ninguén aclara os motivos, polo que se ve. Por máis que á tal estancia romana hase referir Osorio-Tafall na conferencia inaugural da Homenaxe do ano 1991, édita, onde a Academia Galega de Ciencias honrou a Paz Andrade:

Acaso tiene interés intercalar aquí la referencia a un episodio que también tiene sus bemoles. Un buen día en Roma [na FAO] se me presenta Pilar (a súa dona) y Valentín y me formulan la demanda más inesperada y más insólita, para un hombre como yo; me pedían que les consiguiera una audiencia con el papa, entonces Pío XII. Yo les advertí que era la persona menos indicada para esa misión, pero en fin, como ellos insistieron, y tenía [yo] buenos contactos, prometí esforzarme. [...] Fuimos a Castelgandolfo. Me senté pacientemente en una mesita de un bar cercano, enfrente a la bonita iglesia de santo Tomasso sopra Vilanova, obra del genial Bernini, ante la entrada al Castillo. Cuando regresan, sobre todo Pilar, sumamente emocionada, me dice: “Bueno, te traemos la bendición papal, porque Pío XII nos ha dicho que esta bendición se extiende a los parientes y amigos”.

Nada mellor se me ocorre que esta *benedictio papalis* para dar fin a esta entrega.

5 *Galicia hoy y el resto del mundo*, de Isaac Díaz Pardo, 190-191. Citamos pola ed. Bibliotex Editor S.L., 2004, para La Voz de Galicia S. A. Na súa Biblioteca Gallega de Autores en Castellano.